

სსიპ - ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი

ვაჟა ფარტენაძე

**„აჭარისწყლის ხეობა (ისტორიულ-არქეოლოგიური
გამოკვლევა ქედის მუნიციპალიტეტის მიხედვით)“**

სპეციალობა: არქეოლოგია

ა ნ ო ტ ა ც ი ა

(წარმოდგენილი არქეოლოგიის დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად)

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ემერეტუსი პროფესორი ამირან კახიძე

ბათუმი
2020

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

ამირან კახიძე - ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ემერეტუსი.

შემფასებლები:

1. დავით მინდორაშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ინსტიტუტის წამყვანი მეცნიერ თანამშრომელი.

2. ნარგიზ სურმანიძე, ისტორიის აკადემიური დოქტორი, საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის სასწავლო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი.

3. ტარიელ ებრალიძე, ისტორიის აკადემიური დოქტორი, საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი.

სადისერტაციო ნაშრომის **დაცვა შედგება 2020 წლის 13 მარტს, 15 საათზე, 37-ე აუდიტორიაში**, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო საბჭოს მიერ შექმნილ სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: ბათუმი 6010, ნინოშვილი/რუსთაველის ქ. 35/32

სადისერტაციო ნაშრომის გაცნობა შესაძლებელია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოთეკაში, ხოლო სადისერტაციო ნაშრომის ანოტაციისა - და ამავე უნივერსიტეტის ვებ-გვერდზე.

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი:

ფილოლოგიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი

ნათია ფარტენაძე

შესავალი

თემის აქტუალურობა. აჭარისწყლის ხეობა, მდიდარ მატერიალურ და სულიერ ფასეულობათა მემკვიდრეა. თანმიმდევრული სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად დასტურდება, რომ აქ უძველეს ადამიანთა დასახლება ჯერ კიდევ ხალკოლიდის ეპოქაში დაიწყო. მომდევნო პერიოდებისათვის საქართველოს ეს კუთხე იქცა დასავლურ-ქართული (კოლხური) კულტურის ერთ-ერთ წამყვან კერად. ამასთანავე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლისა და შიგა რაიონების დამაკავშირებელი გზების საშუალებით მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის განვითარებაში.

წლების განმავლობაში დაგროვილი მასალები საფუძველს გვაძლევს რეგიონის ძირეული შესწავლის აუცილებლობის საკითხი დაისვას. სწორედ გეგმაზომიერი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ხელს შეუწყობს აჭარისწყლის ხეობის (ქედის მუნიციპალიტეტის) ისტორიის ცალკეული საკითხების სათანადო სისრულით შესწავლას, წერილობით წყაროებში ასახული ფაქტების დადასტურებას.

თემის მიზანი. საკვალიფიკაციო ნაშრომის მიზანია წერილობითი წყაროები, ისტორიოგრაფიული მონაცემები, სხვადასხვა ეპოქის კულტურულ მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული ნივთიერი თუ მატერიალური კულტურის ძეგლები შევიყვანოთ სამეცნიერო მიმოქცევაში. ბუნებრივია, ახალი აღმოჩენები შეუწყობს ხელს, ჩვენი ქვეყნის მდიდარი ისტორიული წარსულის პოპულარიზაციას. არა მარტო სამუზეუმო სივრციდან, არამედ თვით ღია ცის ქვეშ შემორჩენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლების ჩვენებითაც. ასევე დაისმება საკითხი გადაუწყვეტელი პრობლემების მოსაგვარებლად და გეგმაზომიერი სავლე ექსპედიციები უფრო მეტ სიახლეს შეიტანს რეგიონის არქეოლოგიურ შესწავლაში.

სიახლე და მნიშვნელობა. ნაშრომი არსებითად წარმოადგენს პირველ მონოგრაფიულ გამოკვლევას, სადაც თავმოყრილია სხვადასხვა ეპოქის მატერიალური თუ სულიერი კულტურის ძეგლების შესახებ შექმნილი ახლებური კონცეფცია. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო მერისის საბადოსთან დაკავშირებულ მეტალურგიის უძველესი კერების ძიებას. ქედის მაგალითზე გამოიყო ანტიკური ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობათა ახალი სახეობა

საქართველოს არქეოლოგიაში. საგანგებო კვლევის საგანს წარმოადგენს მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული ქვის საწნახელები, რომელთა რიცხვი საგრძნობია.

ნაშრომის სტრუქტურა და მოცულობა. სადისერტაციო ნაშრომის სტრუქტურას განსაზღვრავს კვლევის მიზნები და ამოცანები. სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავლის, 7 თავის, 12 პარაგრაფის და დასკვნებისაგან. ნაშრომს თან ერთვის გამოყენებული ლიტერატურის სია, გრაფიკული და ფოტო ილუსტრაციები. სადისერტაციო ნაშრომი კომპიუტერულად ნაბეჭდი, გრაფიკულ და ფოტო ილუსტრაციებთან ერთად 256 გვერდია.

თავი I. ბუნებრივ გეოგრაფიული გარემო

აჭარისწყლის ხეობის შუა წელზე მდებარეობს ქედის მუნიციპალიტეტი. სოფლები შეფენილია მდინარის სანაპირო ფერდობებზე. ქედის რაიონს ჩრდილოეთიდან ქობულეთი ესაზღვრება (38 კმ. სიგრძეზე), აღმოსავლეთით შუახევი (24 კმ. სიგრძეზე). დასავლეთით ხელვაჩაური (24 კმ. სიგრძეზე), სამხრეთით კი თურქეთის 17 კილომეტრიანი საზღვარი აკრავს.

სამხრეთით მიუყვება შავშეთის ქედი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით-მესხეთის ქედი, ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით ქობულეთის ქედი.

ქედის მუნიციპალიტეტის საერთო ფართობი 452 კვ. კმ. მოსახლეობა 20,5 ათასი კაცი.

თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით იგი წარმოადგენს ვიწრო ხევს, რომელსაც შუაზე მდინარე აჭარისწყალი ყოფს. მდინარე აჭარისწყლის საერთო სიგრძე 92 კილომეტრია, აქედან ქედის ტერიტორიაზე მხოლოდ 42 კმ. მოდის.

ქედის მუნიციპალიტეტში შედის 9 საკრებულო და 64 დასახლებული პუნქტი. ადმინისტრაციული ცენტრია დაბა ქედა, რომელიც ზღვის დონიდან 200 მეტრია. ყველაზე მაღალი მწვერვალია ყანლი (2987 მეტრი).

თავი II. წყაროები და ისტორიოგრაფია

§ 1. წერილობითი ცნობები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი

თვალში საცემია ის ფაქტი, რომ XVI საუკუნის 60-იანი წლისათვის აჭარისწყლის ქვედა ნაწილის ანუ ქვემო აჭარის ნაპიერში შემავალი სოფლები, ისე როგორც მთლიანად აჭარა გაპარტახებულია თურქების მიერ. სოფლებში

მცხოვრები მოსახლეობის რიცხვი ან ძალიან შემცირებულია ან მთლიანად განადგურებულია. აქაური მოსახლეობა თურქთა სასარგებლოდ იხდიდა გადასახადებს. 1870-იანი წლებისათვის, ოსმალური ადმინისტრაციული დაყოფით, თანამედროვე ქედის ტერიტორია შედიოდა ლაზისტანის საკაიმაკამოს ქვემო აჭარის (სუფლი ააჭარა) კაზას ცენტრით ქედაში.

1878 წლის (20 დეკემბრის განკარგულება) რუსული ადმინისტრაციული დაყოფით თანამედროვე ქედის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია შევიდა ბათუმის ოლქში და ქვემო აჭარის უბნის სტატუსით (ცენტრით ქედაში) გაერთიანდა აჭარის ოკრუგის შემადგენლობაში. შემდგომშიც, მიუხედავად ბათუმის ოლქთან დაკავშირებით მიმდინარე მსხვილი ადმინისტრაციული ცვლილებებისა, ქედის ტერიტორია ყოველთვის ფიგურირებდა როგორც ქვემო აჭარის უბანი, რომელსაც ხშირად ქედის მაზრასაც უწოდებდნენ. „ქედა ქედა აჭარის ადმინისტრაციული ცენტრია. ამასთან შუაგულია, ბაზარია ამ კუთხის ნაწარმოებისა. ყოველი აღებ-მიცემა ქვემო-აჭარლისა უმეტეს ნაწილად აქა სრულდება. რაც უნდა უბრალო რამ დასჭირდეს ქვემო-აჭარელს სასყიდლად, უეჭველად ქედას უნდა მოატანოს“- მიუთითებდა 1897 წელს თ. სახოკია.

1915-16 წლებში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ინიციატივით შიდამთიან აჭარაში გაიხსნა 6 დაწყებითი ქართული სკოლა. ერთ-ერთი იყო სოფ. აგარაში.

§ 2. სიახლე და მნიშვნელობა

აჭარისწყლის ხეობის ისტორიის შესწავლისათვის წერილობით წყაროებთან ერთად მნიშვნელოვანია ნივთიერი წყაროები. სწორედ არქეოლოგიურმა მასალამ გახადა შესაძლებელი შესწავლილიყო აჭარის ტერიტორიაზე არსებული მიწისზედა თუ მიწისქვეშა კულტურის ძეგლები. ჯერ კიდევ 1885 წელს დიმიტრი ბაქრაძე აღნიშნავდა: „უეჭველია, რომ ქართლ-კახეთში, იმერეთში, მესხეთში და შავი ზღვისპირად უნდა აღმოჩნდეს მრავალი ძველი ნივთეულობა, რომელიც ნათელს მოჰფენს ჩვენს წარსულს საუკუნეებსა“.

აჭარისწყლის ხეობის მიწისზედა მატერიალური კულტურის ძეგლებით არაერთი მკვლევარი და მოგზაური დაინტერესებულა. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია დიმიტრი ბაქრაძე, გიორგი ყაზბეგი, პრასკოვია

უვაროვა, თედო სახოკია, ზაქარია ჭიჭინაძე, იური სიხარულიძე, ხარიტონ ახვლედიანი და სხვა.

პირველი სპეციალისტი, ვინც აჭარისწყლის ხეობის მიწისზედა მატერიალური კულტურის ძეგლებს შეეხო, იყო ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე. შეიძლება ითქვას, რომ მისი მეცნიერული მემკვიდრეობიდან ყველაზე უფრო ძვირფასია სწორედ ის ნაწილი, რაც გურია-აჭარისა და მთლიანად სამხრეთ საქართველოს ეხება. წიგნში ყურადღება გამახვილებულია, როგორც ქვემო, ისე ზემო აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლებზე. მათ მდგომარეობაზე, გზებსა და საგზაო ნაგებობებზე.

აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული XIX საუკუნის მიწურულის და XX საუკუნის დასაწყისის ცნობილი ქართველი ეთნოგრაფ-მოგზაურის თ. სახოკიას მემკვიდრეობაშიც. მოგზაური საკმაოდ ფართოდ განიხილავს მიწისზედა ძეგლებს, მათთან დაკავშირებულ ხალხურ გადმოცემებს. საუბრობს დანდალოს ხიდის შესახებ.

შუა საუკუნეების აჭარისწყლის ხეობის შესახებ მნიშვნელოვან მასალას იძლევა შემთხვევითი აღმოჩენებისა თუ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ნივთიერი მასალები.

პირველი მკვლევარი ვისი ბარიც შეეხო აჭარისწყლის ხეობის ძეგლებს, იყო რუსი არქეოლოგი პრასკოვია უვაროვა. მან რუსეთის საიმპერიო არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით 1888 წელს იმოგზაურა აჭარა-შავშეთში. მკვლევარმა დაგვიტოვა საყურადღებო ცნობები აჭარისწყლის ხეობის მკვიდრთა ყოფა-ცხოვრებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ. განახორციელა მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური სამუშაოებიც.

წლების განმავლობაში შემთხვევითი აღმოჩენებისა თუ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვდა მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა; შეიქმნა ძვირფასი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, მხარის ძველი ისტორიისა და კულტურის შესწავლისათვის. გამოქვეყნდა მრავალი მონოგრაფია თუ სხვა სახის ნაშრომი, თუმცა ჯერ კიდევ უამრავი ძეგლი რჩება, რომლებიც ექვემდებარება კვლევა-ძიებას.

§ 3. მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა

მე-18 საუკუნის პირველი ნახევრის, ცნობილი ქართველი გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილი თავის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსი,“ ქედას მოიხსენიებს, როგორც მცირე ქალაქს და მოკლედ ახასიათებს მას: „ჭოროხს მიერთვის აჭარისწყალი აღმოსავლეთიდან და გადმოდის ზარზმა - აჭარას შორის მთასა, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ წყლის კიდეზე, ამ ხეობის საშუალოს, არს მცირე ქალაქის მსგავსნი დაბა ქედა... და არს აჭარის ხეობანი ვენახოვანი, ხილიან-მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა, ყოვლისა მარცვალთა. არს ტყიანი, ვიწრო, ხრამოვან-ღრანტოიანი, მთიან-ტყიანი ალარიანი კაცნი ხელოვანნი ხისმუშაკობისა“.

შედარებით უფრო ზუსტი და დაწვრილებითი ცნობები აქვს ქედის შესახებ მკვლევარ დავით ბაქრაძეს. აღწერებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქედას თავისი იერი და დანიშნულება აჭარისწლის ხეობაში არ შეუცვლია.

საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის გიორგი ყაზბეგიც. მან აჭარაში 1874 წელს იმოგზაურა. ეს ის პერიოდია, როდესაც რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა ძალზე გამწვავებული იყო და თურქეთის მთავრობა მოგზაურებს რუსეთის მოსაზღვრე რაიონებში ეჭვის თვალთ უყურებდნენ. ამასთან დაკავშირებით გიორგი ყაზბეგი წერდა: „აზიის თურქეთში მოგზაურობა არც თუ ისე უხიფათოა, განსაკუთრებით რუსეთის მოსაზღვრე ადგილებში და თანაც რუსებისათვის. ჩვენს მეზობელს ყველაფერში მუქარა ელანდება, ამიტომაც მოგზაურის ყოველ ნაბიჯს, ყოველ შეკითხვას, განსაკუთრებით კი ცდას - ჩაწეროს ან ჩაიხატოს რამე, წინ ათასგვარი დაბრკოლება ელოდება.“

თავი III. ბრინჯაოს ეპოქა

§ 1. ქედის მუნიციპალიტეტში, ფერადი მეტალურგიის ახლად აღმოჩენილი კერები

ყოველი მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც შემდგომში კაცობრიობის ცივილიზაციისკენ გადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენს წინ უძღვის მდიდარი ბუნებრივი რესურსის არსებობა. სწორედ ჩვენს რეგიონში ლითონის ნაკეთობათა ესოდენ მრავლად აღმოჩენა კავშირშია მდიდარი ფერადი ლითონის საბადოებთან, რომელიც მრავლადაა ქედის ტერიტორიაზე. მერისის მადნიანი

კვანძისა და მადანშემცველ ქანებში დაფიქსირებულია ოქროს, ვერცხლის, სელენის, ტელურის, კალიუმის, გალიუმის, სტრანტიუმის შემცველობა. აღიარებულია, რომ ფერადი და კეთილშობილური საბადოების თვალსაზრისით აჭარა საქართველოს ერთ-ერთ პერსპექტიულ რეგიონს წარმოადგენს.

§ 2. ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალები ქედის მუნიციპალიტეტიდან

ქედის რაიონის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შორის გასაკუთრებით საყურადღებოა სოფელ კოლოტაურის მონაპოვარი, რომელშიც შედის თიხის ჭურჭლები. ესენი, როგორც ჩანს სამარხულ ინვენტარს განეკუთვნებოდა. ჩვენამდე მოაღწია ორმა მთლიანად დაცულმა ჭურჭელმა. საყურადღებოა, რომ არც ერთ მათგანს არ ეძებნება თანადროულ მასალებს შორის ზუსტი ანალოგი.

ცალკეული ნიშნების მიხედვით კოლოტაურის ქილა სიახლოვეს პოვებს სამშვილდეს, აბელიეს, დიდუბეს, კიკეთისა და სხვა თანადროული ძეგლების მასალებთან მსგავსი ფორმები მომდევნო ეპოქაშიაც განაგრძობენ არსებობას, რომლებიც წინა აზიის კულტურებს უკავშირდებიან.

უახლეს მონაპოვართა შორის ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს კომბინირებული იარაღი, რომელიც აღმოჩნდა სოფელ კოკოტაურში. მასივური. მისი ერთი ბოლო წარმოადგენს ხიშტისებურ იარაღს, მეორე წაგრძელებული ფოთლისებური მოყვანილობის შუბისპირს. მსგავსი იარაღი ჩვენს სინამდვილეში პირველად აღმოჩნდა. გავრცელების არეალი მეტად ფართოა (ეგეოსური სამყარო, შუამდინარეთი, ანატოლია, მტკვარ-არაქსისა და მაიკოპის კულტურები (დოლმენური სამარხები) და ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით თარიღდება.

ქედის მუნიციპალიტეტში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანისათვის ათვისებულია აჭარის ტერიტორიის როგორც მთიანი, ასევე ზღვისპირა ზოლი.

შუაბრინჯაოს ხანის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, კერძოდ, აჭარის ტერიტორია ჯერ კიდევ არ გამხდარა საგანგებო კვლევის ობიექტი. მართალია, ქობულეთ-ფიჭვნარის უძველესი ნამოსახლარების ტერიტორიაზე განხორციელდა მნიშვნელოვანი საძიებო სამუშაოები, მაგრამ მაინც, ჯერჯერობით, უპირატესად

შესწავლილია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდისა და ანტიკური ხანის ძეგლები.

ასეთივე მდგომარეობაა ჩვენს საკვლევ ობიექტ ქედაშიც, თუ არ ჩავთვლით ერთ შემთხვევით აღმოჩენას სოფელ კორომხეთიდან.

შუაბრინჯაოს ხანის აჭარის ისტორიისა და ნივთიერი კულტურის კვლევის უმთავრეს წყაროს შემთხვევით აღმოჩენებით დაგროვებული მასალა წარმოადგენს. მათ შორის ბრინჯაოს ორფერდა ყუაკვერიანი ცული, რომელიც აღმოჩნდა სოფ. ხელვაჩაურში. იგი ამ ტიპის იარაღთა შორის ყველაზე არქაულადაა მიჩნეული.

ბრინჯაოს მეორე ასეთი ცული და ბართოხის ნატეხი აღმოჩნდა მახუნცეთში, რომელზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

§ 3. ქედის მუნიციპალიტეტი, ჭოროხის აუზის ტომობრივი კოლხური კულტურის, ერთ-ერთი უძველესი კერა (გვიან ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანა)

როგორც მასალებიდან ჩანს გვიანბრინჯაოს პერიოდის მთელ მანძილზე და უშუალოდ მის მომდევნო ხანაში, დასავლურ-ქართული კულტურა განვითარების მაღალ საფეხურზე ასულა. ბრინჯაოს მეტალურგიისა და მესაქონლეობის გვერდით აქ უნდა არსებულიყო მეტად განვითარებული მიწათმოქმედება, სადაც თოხნით მიწათმოქმედებას წამყვანი ადგილი უნდა ჰქონოდა. არცერთ სხვა კუთხეში არ არის ნაპოვნი მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იმდენი იარაღი, რამდენიც ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზეა. მათი დიდი ნაწილი ინახება ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმში.

მახუნცეთის მონაპოვარი. სოფელ მახუნცეთში 1954 წელს აღმოჩნდა მიწის დასამუშავებელი იარაღი. რომელიც დაზიანებულია, მაგრამ ჩანს, რომ მას ჰქონია სამკუთხა მხარმომრგვალებული პირი და მილისებური სატარე ხვრელი, რომელიც უშუალოდ ტანის გარშემოწერილობაშია ჩართული. იარაღს დიდი ნაწილი აკლია (წვეროსაკენ). მასთან ერთად სწორშუბლიანი და მრგვალხვრელიანი ცულია აღმოჩენილი.

სიხალიძეების განძი. გვიანბრინჯაოს ხანის საინტერესო მასალებია აღმოჩენილი სოფ. სიხალიძეებში (მდ. აკავრეთას მარცხენა სანაპირო, აჭარისწყლის მარცხენა შენაკადი), მასში წარმოდგენილია პირველი სახეობის

ბრინჯაოს კოლხური ცული. უფრო მეტია და განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს სიხალიძეების მონაპოვარში, მეორე სახეობის ე. წ. ყუაკვერიანი ცულები (მთლიანი თუ ნაკლული 6 ცალია აღმოჩენილი; არის ცალკეული ნატეხები). ამ რაოდენობით ყუაკვერიანი ცულები პირველად აღმოჩნდა კოლხეთის ტერიტორიაზე. მათი გავრცელების არეალის მიხედვით ჩანს, რომ ამ სახეობის ცულების გენეზისიცი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ისინი უპირატესად აჭარის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი; ორჯერ კი მის მოსაზღვრე რაიონებში.

საღორეთის მონაპოვარი. სახელმწიფო მუზეუმში ინახება სოფელ პირველ მაისში (საღორეთი) აღმოჩენილი ბრინჯაოს ორი ცული: ერთი – პირველი სახეობის კოლხური, ხოლო მეორე – ე. წ. ყუაკვერიანი. ისინი გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით, კერძოდ, ჩვ. ერამდე XII–XI სს. თარიღდებიან.

არსად, კოლხეთის არცერთ მხარეში, კოლხური ცულების პირველი სახეობის უშუალო წინაპარი ასეთი დიდი რაოდენობით არ არის აღმოჩენილი; ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კოლხური ცულების პირველი სახეობის თანდათანობითი განვითარებისა და ჩამოყალიბების ერთერთი ცენტრი სწორედ ეს მხარე ყოფილიყო.

საღორეთის განძი. უკანასკნელი წლების შემთხვევითი აღმოჩენებიდან ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი განძი საღორეთიდან. მასში შედის I ტიპის კოლხური ცულები. მათ ფორმას აქვს დასრულებული სახე და გამოირჩევა დახვეწილი პროპორციებით. ამ ტიპის ცულები დროის ხანგრძლივ მანძილზე (XIV-VI სს) არსებობს უმნიშვნელოვანესი ცვლილებებით. საღორეთის ყველა ცული მთლიანადაა დაცული, პატინიზებულია და ემჩნევა გამოყენების კვალი. განძი დაახლოებით ძვ.წ. XII-XI სს უნდა განეკუთვნებოდეს.

ზუნდაგის განძი. ზუნდაგის განძი მორიგ მნიშვნელოვან მონაპოვარს განეკუთვნება ქედის ტერიტორიაზე, რომელშიც რვა დასახელების ნივთი შედის. ესენია: ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცული, ბრტყელი ცული, სამაჯური, ორი მასიური რგოლი, ორიც სარტყლის აბზინდა და ერთი ჯერჯერობით უცნობი ნივთი.

პირველ რიგში აღსანიშნავია ე.წ. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული. მისდამი ინტერესი განსაკუთრებულია, რადგანაც მსგავსი ნივთი ადრე აჭარის

ტერიტორიიდან უცნობი იყო. აქვს მასიური, დაბალი, სწორი, მახვილი ყუა, ფართო ოვალური მოყვანილობის სატარე ხვრელი, რომლის კიდეები მაღალი, მკვეთრი წიბურებითაა შემკული; მათ შორის ოდნავ შესამჩნევი წიბური მთლიანად მიუყვება სატარე ხვრელსა და წელის ზედაპირს, რომელიც პირის გარკვეულ მონაკვეთამდე ვრცელდება. პირი სეგმენტისებური მოყვანილობისაა, რომელსაც ზემოთ აშვერილი, მაღალი ფრთები აქვს, შვერილსა და ყელს შორის რკალი მახვილწიბოიანი წყვილი წახნაგითაა გადმოცემული.

არა ნაკლებ საინტერესო ჩანს ზუნდაგის განძში შემავალი ბრინჯაოს ბრტყელი ცული. ესეც მთლიანადაა დაცული. აქვს მაღალი, გორდა, სიმეტრიული მოყვანილობის პირი, გასქელებული, ექვსად დაწახნაგებული წელი, მხრების მაგვარი, მეტ-ნაკლებად დაქანებული გვერდითი შვერილები, მართკუთხა ბოლოსკენ გათხელებული ყუნწი. გამოირჩევა მოხდენილი ფორმითა და პროპორციებით, ჩამოსხმულია ორმაგ ყალიბში, სიმაღლე 13.8 სმ.

ზუნდაგის განძში წარმოდგენილია აგრეთვე ბრინჯაოს ფურცლოვანი სარტყლის ორი ცალი კაუჭიანი აბზინდა. ერთ-ერთი მათგანი საკმაოდ ფართო სარტყლის ყოფილა. ფორმის მიხედვით ოდნავ ფერდშევიწროებული, ვიწრო წაგრძელებული, ოთხკუთხედის მოყვანილობისაა. ჩაღრმავებულ ფუძეზე სარტყელზე მორგების მიზნით 10 მრგვალი სამანჭვლე ნახვრეტია გაკეთებული. როგორც ჩანს, ხელოსანს მსგავსი ჩაღრმავება ნივთის ჩამოსხმისას საგანგებოდ დაუტოვებია იმ მიზნით, რომ დაფარული ყოფილიყო მანჭვალის თავები.

მეორე აბზინდაც ვიწრო, წაგრძელებული, ოთხკუთხა მოყვანილობისაა; ფუძის მხარე ფერდი ოდნავ შევიწროებული, ეს უფრო პატარა ზომისაა. სიგრძე – 7.7 სმ, სიფართე – 2.5 სმ. ამის ფუძეზეც სარტყლის მორგების მიზნით გაკეთებულია 9 მრგვალი სამანჭვლე ნახვრეტი. აქაც კაუჭი შუა წელზეა მიმაგრებული. აბზინდაზე მოცემულია ორმაგი ხაზებით შემოფარგლული ზენური ხვიების ჰორიზონტალური გრავირებული ზოლი. ასეთივე ორნამენტია გადმოცემული თლიის სამაროვნის (შიდა ქართლი) 23-ე და 50-ე სამარხებში აღმოჩენილ აბზინდებზეც. ეს კომპლექსები განიხილება ძვ.წ. XII–X სს. მასალებს შორის. უფრო სწორი იქნება მათი დათარიღება X–IX საუკუნეებით.

ვაიოს აღმოჩენები. ვაიოში აღმოჩენილი სასაფეთქლეები, თავსამკაულის ერთ-ერთ უძველეს და ფართოდ გავრცელებულ სახეობას წარმოადგენს.

აღმოჩენილია 1,5, ორმაგი, სამმაგი და ზოგჯერ ოთხმაგი სასაფეთქლე რგოლები, რომლებითაც კრავდნენ თმის კულულებს. ათასწლეულების მანძილზე უპირატესად იყენებდნენ სამარხეულ ინვენტარად. ცნობილია ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის და ოქროსაგან ნაკეთები უბრწყინვალესი ნიმუშები.

წონიარისის აღმოჩენა. აღმოჩენილი მასალის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს ტანსაცმლის მოსართავები, რომელთაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს მშვილდსაკინძები. ორივე ერთნაირი ფორმისაა, ერთწილადი, მრგვალგანივკვეთიანი. რკალის შუანაწილი მსხვილია. მისი ერთი ბოლო გაბრტყელებული და მოლუნულია, მეორე თანდათანობით წვრილდება, ქმნის ზამბარიან ხვიას, რომლის გაგრძელებასაც წარმოადგენს წვრილი ნემსისებური ენა იგი მყარად ჯდება გაბრტყელებულ, მოლუნულ ბოლოში. ორივე მშვილდსაკინძი შემკულია ე. წ. თევზიფხური, მცენარეული, წიწვოვანი ორნამენტით. გრაფიკული დეკორითაა დაფარული, აგრეთვე, გაბრტყელებული ბუდის გარეთა ზედაპირი – შემუკულია ხაზებით შემოფარგლული მჭიდროდ განლაგებული დახრილი ჭდეების ვერტიკალური ზოლებით. მშვილდსაკინძები ზომითაც ერთნაირია (სიგრძე 9,5 სმ, სიფართე 6 სმ).

კოლოტაურის შემთხვევითი აღმოჩენა. განსაკუთრებული ძეგლია რადგან, აქ ადრებრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული დღემდე უწყვეტად ჩანს ყველა ეპოქის ადამიანის ნაკვალევი. აღმოჩენილია ბრინჯაოს სადაა რგოლები (სხვა შემთხვევაში ორნამენტირებულებიც გვხვდება), და სხვადასხვა ზომის, მაგრამ გააჩნია დამზადების ერთნაირი სტილი, ყველა ბრტყელგანივკვეთიანებია, ბოლოებგახსნილი და შეერთების ადგილი გაბრტყელებული. საინტერესო მონაპოვარს წარმოადგენს ბრინჯაოს ორნამენტირებული პინცეტიც. იგი თხელი ლითონის ფურცლისგანაა დამზადებული. შემკულია გარეთა ნაწილი, შემკობის სურათს წარმოადგენს ზღაპრული ორთავიანი ცხოველი, რომელიც მთლიანად შემკობილია წერტილებით. თითო მხარეს ორ-ორი ერთმანეთზე მიყოლებული ასეთი ცხოველია გამოსახული. ცხოველს დაცქვეტილი ყურები და ამოკაუჭებული კუდი აქვს. ბოლოვდება ესისმაგვარი წერტილოვანი გამოსახულებით, ერთ მხარეს ორი მეორე მხარეს კი ერთი ასეთი ფიგურაა დატანილი. ორნამენტირებული ნაწილი ორივე მხარეს თავსა და ბოლოში ჩასმულია წყვილ ხაზებში, ხაზებს შორის მანძილი შეესილია დახრილი

მკრთალი ხაზით. უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე პინცეტის სრული ანალოგია. აღმოჩენილი მასალები ფორმით, დამზადების ტექნოლოგიითა და მახასიათებლებით გვინბრინჯაოს პერიოდს - კერძოდ ძვ.წ VIII-VII საუკუნეებს მიეკუთვნება.

თავი IV

ქედის მუნიციპალიტეტის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები (ძვ.წ. VI-I სს)

§ 1. კლასიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები

ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში აჭარის ტერიტორია შედიოდა კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში. ამ პერიოდში ინტენსიურადაა განვითარებული მიწათმოქმედება (განსაკუთრებით ძვ.წ. VII საუკუნიდან), მევენახეობა-მელვინეობა, ტრადიციული მესაქონლეობა, სარეწაო თევზჭერა და სამეურნეო საქმიანობის ბევრი სხვა დარგი, რომელთა პროდუქციის მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე სასაქონლო ხასიათისა იყო. ჩნდება პირველი ქალაქები. ადრეანტიკურ ხანაში სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის და ქალაქების არსებობის მანიშნებელია კოლხური თეთრის ემისია, რაც არსებითად საშინაო ბაზარს ემსახურებოდა. პროფესიული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგის დაწინაურება კოლხეთის ეკონომიკის, კულტურის, ტექნიკისა და მაღალი ესთეტიკური დონის მანიშნებელია. განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიუღია რკინის წარმოებას, ფეიქრობას (კოლხური სელი აღიარებული ჩანს საერთაშორისო ბაზარზე), მეთუნეობას, სადაც ხდება ნაწარმის სტანდარტიზაცია, თვითმყოფადობით გამოირჩევა საიუველირო ხელოვნება. სახელმწიფოსა და ქალაქების წარმოქმნამ, სამონეტო საქმის განვითარებამ, ბუნებრივია, განაპირობა საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობაში ჩაბმა.

§ 2. საკულტო კერამიკის ერთი სახეობის გავრცელებისათვის აჭარისწყლის ხეობაში (კვაშტა)

პატარა ზომის თიხის ჭურჭელი, რომელზეც ახლა გვექნება საუბარი, მეტად საინტერესო ნივთია ჩვენთვის. რადგან მისი ანალოგები ერმიტაჟშია დაცული და სანკტ-პეტერბურგიდან ჩამოტანილ ლიტერატურაში, მხოლოდ კ.ი. ზაიცევას ნაშრომში ვიპოვეთ.

ჩვენთვის საინტერესო ნივთს ანალოგი მოეპოვება ოლბია, ქერსონი და ბოსფორის ყელზე ყუბანის პირეთში. შესწავლილი სულ 105 მსგავსი ჭურჭელი, ამათი წარმოება ხანგრძლივ დროს მოიცავს, იწყება ძვ. წ. V ს-ში და გრძელდება ახ. წ. III-IV საუკუნეებამდე. ძვ. წ. V-IV საუკუნის ნიმუშები ცოტაა. ძირითადი მასა ელინიზმის ეპოქას განეკუთვნება. მკვლევარი იწყებს ოლბიით და მათ აკუთვნებს საკულტო ნივთს. ოლბიისა ყველა ელინისტური ხანისაა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ მსგავსი ნივთი – საკულტო დანიშნულების ფიალა ჩვენს კუთხეში დღემდე უცნობი იყო.

კვაშტის საკულტო ნივთის მიხედვით ჩანს, რომ კლასიკური ხანისათვის საქართველოს ზღვისპირეთს მჭიდრო კონტაქტები ქონია პონტოსპირეთის სახელმწიფოებთან, კერძოდ ჩრდილოშავიზღვისპირეთთან. ამ ურთიერთობის კვალმა, როგორც ვხედავთ აჭარისწყლის ხეობამდე შემოაღწია და უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ურთიერთობის შუამავალი უნდა ყოფილიყო ზღვისპირა ქალაქის ტიპის დასახლებები როგორცაა ბათუმის ციხე, ციხისძირი, ფიჭვნარი და სხვა...

კვაშტის ნამოსახლარი. როგორც ითქვა, ადრე აჭარისწყლის ხეობიდან ანტიკური ხანის ძეგლები საერთოდ უცნობი იყო. გარდა ამისა კოლხურ კულტურას შეემატა ახალი ტიპის ძეგლი. იგი წარმოადგენდა საფორტიფიკაციო, სათვალთვალო პუნქტს, რომელიც კონტროლს აწესებდა აჭარისწყლის ხეობის მოზრდილ მონაკვეთზე. უნდა ვიფიქროდ, რომ მსგავსი საფორტიფიკაციო სათვალთვალო პუნქტები აჭარისწყლის ხეობის სხვა მონაკვეთებზეც უნდა ყოფილიყო. კვაშტის დასახლება ამ მთლიანი სისტემის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რგოლს წარმოადგენდა. სწორედ ასეთი ტიპის ძეგლი აღმოჩნდა ქედის ტერიტორიაზე სოფელ კოლოტაურში, რომლის შესახებაც შემდგომ გვექნება საუბარი. ამ ტიპის ძეგლებისათვის სტრატეგიული თვალსაზრისით შერჩეულია მეტად მოხერხებული ადგილი. როგორც ითქვა, ერთ-ერთი ასეთი სათვალთვალო პუნქტი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფელ ბერამეებსა და კაპნისთავს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზეც უნდა ყოფილიყო; იგი მდებარეობს

აჭარისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, საკმაოდ მაღალ მოვაკებულ ადგილას. აქედან შეიძლებოდა კონტროლის დაწესება აჭარისწყალ-ჭოროხის შესართავსა და თვით აჭარისწყლის ხეობის მნიშვნელოვან ნაწილზე. აქ აღმოჩენილი ზედაპირული მასალები კვამტაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების თანადროული ჩანს. ასეთივე დანიშნულება უნდა ჰქონოდა მახვილაურის ანტიკური ხანის დასახლებასაც.

სოფელ კვამტის გამაგრებულ სამოსახლოს განსხვავებული ფუნქციაც უნდა ჰქონოდა. გათხრებისას აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით სამეურნეო კერამიკის ნატეხები, ხელსაფქვავეები და ა. შ. როგორც ჩანს, ახლო მდებარე დასახლების სურსათის, კერძოდ, მარცვლეულის გარკვეული მარაგის გადანახვა სწორედ გამაგრებული სამოსახლოში ხდებოდა.

აჭარისწყლის ხეობის მკვიდრნი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკმაოდ მაღალსაფეხურზე ასულან ანტიკურ ხანაშიც. გაიზარდა შრომის ნაყოფიერება, გაღრმავდა საზოგადოების ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი. ისახება სასაქონლო წარმოება, თავს იჩენს უცხოური, ბერძნულ სამყაროსთან დაკავშირებული იმპორტული ნაკეთობანიც. მასლებში წამყვან ადგილს იკავებს მიწათმოქმედებისა და მევენახეობა-მებაღეობასთან დაკავშირებული სამეთუნეო ნაწარმი. მრავლდება რთვა-ქსოვასთან, მეთევზეობასთან და ხელოსნობის სხვა დარგებთან დაკავშირებული მასალები. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს თიხის საბეჭდავები, რომლებიც ხელისუფლების ინსიგნიებს უნდა წარმოადგენდეს. როგორც ჩანს, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის მსგავსად, ძვ. წ. V საუკუნისათვის (კვამტის მოდელის მიხედვით) აქაც დასრულებულა კლასებისა და კლსობრივი საზოგადოების ფორმირების პროცესი. ამ მიმართებით როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თავისებურ ძეგლს წარმოადგენს კვამტის ძვ. წ. V ს. გამაგრებული ტიპის ნამოსახლარი. უნდა ვიფიქროთ, რომ აჭარისწყლის ხეობის სხვა ძეგლების მსგავსად მასაც კოლხეთის სამხრეთის საზღვრებისა და საერთოდ აჭარისწყლის ხეობის ჩაკეტვის ფუნ ცია ეკისრებოდა. ასეთივე ტიპის ძეგლი უნდა ყოფილიყო მდ. ჭოროხის ქვემო წელის მარჯვენა სანაპიროზე მახვილაურის გორაზე გაშენებული ანტიკური ხანის სამოსახლო. აჭარისწყლის ხეობის, მისი ცალკეული შენაკადების მსგავსი ფუნქცია კიდევ უფრო თვალსაჩინო ხდება მომდევნო ეპოქებისათვის. ფეოდალური

ხანისათვის შექმნილია საფორტიფიკაციო ნაგებობების რთული სისტემით დაფარული მთელი ხეობა, რომელიც წარმოადგენდა ერთიანი ძლიერი საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს რგოლს.

კოლოტაურის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი. ნამოსახლარი მდებარეობს ჯვარქედის დაბოლოების ყველაზე შემაღლებულ მონაკვეთზე. რომელიც ნახევარკუნძულისებრი ფორმისაა და საკმაოდ ღრმადაა შეჭრილი აჭარისწყლის სანაპიროსკენ. მდინარე ბორცვს ირგლივ უვლის და შესაბამისად ნამოსახლარი (აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით) თითქმის მიუვალა. ხოლო ჩრდილოეთი მონაკვეთი ჯვარქედისგან ვიწრო ყელითაა გამოყოფილი. შესაბამისად ჩაკეტვის შემთხვევაში ნამოსახლარი მიუდგომელი ხდებოდა. სამოსახლო სწორედ კლდოვანი ბორცვის პლატოზე იყო გამართული. აქედან ხელისგულივით მოჩანს აჭარა-გურიისა და აჭარა-შავშეთის მთების ფერდობებზე შეფენილი სოფლები და თვით აჭარისწყლის ხეობის საკმაოდ მოზრდილი მონაკვეთი. სამოსახლოს ფართობი 1.5 ჰექტარს აღემატება. მისი ტერიტორია ფრიალო კლდეებით აჭარისწყლამდე ეშვება. ზედა ნაწილის რელიეფი, სადაც სათვალთვალ კოშკი იდგა, კლდოვანია. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ შუასაუკუნეების ხანის ქვის წყობის ნაშთებმა. ძველი კულტურული ფენები დროთა განმავლობაში გადაირეცხა. იმდროინდელი ადამიანის მოღვაწეობის კვალი ძირითადად შემონახულია ძველის გარშემო არსებულ ვაკე ადგილებში. რომლის შესწავლის შედეგად მოპოვებულია საინტერესო მასალა.

ელინისტური ხანის თიხის სასმისი ვაიოდან. როგორც უკვე ჩვენთვის ცნობილია, სოფელი ვაიო მდიდარია, როგორც გეოლოგიური (ოქრო, სპილენძი, ტყვია და სხ.), ასევე ისტორიული მონაპოვრებით, რომელზედაც უკვე ვისაუბრეთ. ამჯერად შევჩერდებით თიხის სასმისზე, რომელიც 2007 წლის გაზაფხულზე, სავენახეს დაპლანტაჟებისას შემთხვევით აღმოაჩინა ვაიოს საშუალო სკოლის გეოგრაფიის მასწავლებელმა ბადრი შავიშვილიმა. იგი დაახლოებით ერთი მეტრის სიღრმეზე იყო დამარხული. მპოვნელის თქმით მასთან სხვა ჭურჭელიც ყოფილა, მაგრამ დაშლილა და ნატეხებიც გაბნეულა, არაა გამორიცხული ძვ. წ. III-I საუკუნეების სამარხებთან გვეკონდეს საქმე.

თავი V

ქედის მუნიციპალიტეტი ფეოდალურ ხანაში

§ 1. საკულტო დანიშნულების ნივთიერი და კულტურული ძეგლები

ეკლესია და სამაროვანი

ეკლესია თავისი იერით ადრეული ჩანს და არაა გამორიცხული, რომ ის IX-X სს-ში აეგოთ. რაც შეეხება მისი ფუნქციონირების ხანგრძლივობას, ეკლესიის ეზოში გამოვლენილი ქვევრების, აგრეთვე, საკუთრივ ეკლესიაში და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიმდებარე ფართობზე დაკრძალული მიცვალებულების სამარხული ინვენტარის მიხედვით, ის საკმაოდ დიდხანს, კერძოდ, გვიან შუასაუკუნეებშიც ფუნქციონირებდა და მხოლოდ ოსმალთა ექსპანსიის შედეგად შეწყვიტა არსებობა.

ბრინჯაოს საცეცხლური. აღსანიშნავია, რომ ადრექრისტიანული ხანიდან მოყოლებული, საუკუნეთა განმავლობაში, ეს ლიტურგიკული ნივთები, ძირითადად, ინარჩუნებდა ფორმას, დეკორატიული მორთულობის ხასიათს. მათ მეტ-ნაკლებად მდგრად იკონოგრაფიაში დროისმიერი ნიშნების ამოკითხვა ცალკეული დეტალებით ხერხდება, უმთავრესად კი, ბრინჯაოს საცეცხლურების დათარიღება იკონოგრაფიული თავისებურებების გამოვლენას ეფუძნება.

ფორმის მიხედვით, ქედის მუზეუმში დაცული საცეცხლური, რომელიც სოფელ ხარაულაშია აღმოჩენილი, წარმოადგენს ბრინჯაოს ნახევარსფეროსებრ ჯამს, დაბალი, ოდნავ ტრაპეციისებური ფეხითა და ბრტყელი სალტით ზედა ნაწილში. პირის დიამეტრი - 8,5 სმ-ია, სიმაღლე - 6,5 სმ, ფეხის დიამეტრი 4 სმ. დაზიანებულია ჭურჭლის პირი, არ დგინდება მარყუჟების ფორმა. ჭურჭლის ყელზე დატანილია უსისტემო, ღრმა ღრმულები, რაც გვიანი ზემოქმედების შედეგი უნდა იყოს. საცეცხლურის ფსკერიც გვიან უნდა იყოს გახვრეტილი. ფორმისა და ზომის მიხედვით ხარაულას საცეცხლური მსგავსებას იჩენს საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული VI-VII საუკუნეების აღმოსავლეთ ქრისტიანული წარმოშობის ნიმუშებთან:

§ 2. საფორტიფიკაციო ნაგებობანი

როგორც ცნობილია სიმაგრეებს აგებდნენ წინაკლასობრივ საზოგადოებაშიც, მაგრამ მათი მასშტაბი მცირე იყო და დანიშნულებაც, ვიწრო კონკრეტულ გარემოს არ სცილდებოდა. კლასობრივ საზოგადოებაში კი ციხის როლი იზრდებოდა. მას უკვე სახელმწიფოებრივი დანიშნულება ეკისრებოდა და მოქმედების არეალიც ფართოვდებოდა. ფეოდალიზმის ხანაშიც, როდესაც „ყველა ყველას წინააღმდეგ“ იბრძოდა, თითოეული ფეოდალი სიმაგრეში უნდა მჯდარიყო. სიმაგრის აუცილებლობა ციხე-დარბაზის არსებობას განაპირობებდა. ამრიგად ციხე-დარბაზი ფეოდალთა თავდასაცავიც იყო და მეუფეობის დასაყრდენიც.

კავიანის ციხე. კავიანის ციხე მდებარეობს დაბა ხიჭაურის გაღმა, მდინარე აჭარისწყლის მარცხენა სანაპიროზე. კავიანის ქედის შუა მონაკვეთზე, ხეობისაკენ გაზიდული კლდოვანი ბორცვის თავზე. ორივე მხრიდან მშრალი ხევები ესაზღვრება. მისი თვალთახედვის არეალში ექცეოდა აჭარისწყლისა და ჭვანისწყლის, ხერთვისისა და შესაბამისი საგზაო კომუნიკაციები. აქედან შესანიშნავად მოჩანს არსიანის თუ აჭარა-გურიის მთებამდე არსებული სივრცეები, ფერდობებზე შეფენილი სოფლები. იგი პირდაპირ გასცქერის ჭვანის(ოთოლთის) და ჩანჩხალოს ციხეებს. საიმედოდ იყო ჩართული მთლიანი ხეობის ერთიანი თავდაცვის სისტემის ჯაჭვში.

ცივასულას ციხე. ცივასულა ეწოდება ადგილს, სადაც საღორეთისა და აგარისწყალი ერთვის ერთმანეთს. აქედან სულ რაღაც 1 კმ-ის დინების შემდეგ აგარისწყალი უერთდება აჭარისწყალს. ძეგლი ცენტრალური ტრასიდან 0,5 კმ-თაა დაშორებული. ციხე სასირე გორადან ხეობისაკენ მკვეთრად დახრილი ქედის შუა მონაკვეთში არსებულ კლდოვან ბორცვსა და ქვემოთ ტერასებად დადაბლებულ ქანზეა დაშენებული. იგი მორიგი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ძეგლთაგანია. ციხე აკონტროლებდა აჭარისწყალსა და აგარისწყალზე ზღვის-პირეთისაკენ მომავალ გზებს. ციხე პატარა ზომისაა. მისი ფართობი დაახლოებით 350-400 კვ.მ, იგი თითქმის მიუვალია. გალავნის კედლები კლდის გარე კიდეებს მიუყვება. დაზიანებულია ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი კედლები.

§ 3. გზები და საგზაო ნაგებობები.

აჭარის შიდა სამიმოსვლო და გარე ქვეყნებთან დამაკავშირებელი გზები ერთ-ერთი უძველესია კავკასიაში. ზღვისპირეთზე მდებარე ტრასით შორეულ წარსულში მრავალი ტომი სარგებლობდა სამხრეთის ქვეყნებიდან ჩრდილოეთისკენ და, პირიქით, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მოძრაობისათვის. ეს გზა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა როგორც ხალხებს შორის ურთიერთ-მიმოსვლის, ისე აღებ-მიცემობის განვითარებაში.

საგზაო ნაგებობები. საქართველოს მთიანმა რელიეფმა ხიდების მშენებლობის ხერხი განსაზღვრა. მათთვის ირჩევდნენ ვიწრო და ადვილად მისადგომ ადგილებს. თავდაპირველად მცირე ნაკადულებზე გადასასვლელად ხის მორი გამოიყენებოდა, შემდეგ კი მათ ნაცვლად უფრო რთული ხის კოჭოვანი ხიდების აგება დაიწყო. დროებითი ხიდები ხიდმშენებლობის განვითარებასთან ერთად ქვის ხიდებით იცვლება ქვის ხიდების ძირითად ნაწილებს წარმოადგენს მალის ნაშენები, სანაპირო და შუა ბურჯები; მალის ნაშენი თავის მხრივ მთავარი თალისა და თაღზედა ნაშენისაგან შედგება. ძველი ქვის თაღოვანი ხიდების უმთავრესი ნაწილი-თალი ძირითადად ამოყვანილია დაუმუშავებელი ქვის ფილებით, ყოველგვარი არქიტექტურული სამკაულის გარეშე. შემაკავშირებელ მასალად გამოიყენებოდა კირის ხსნარი. ხიდების მშენებელ ოსტატებს სწრაფი დინების გამო შუა მდინარეში ბურჯის მოწყობისათვის დიდი სიძნელები ექმნებოდათ. ამიტომ ისინი ცდილობდნენ გადასასვლელები ერთი მალით აეგოთ. საინტერესოა კამარების მოხაზულობა, ისინი ხან ნახევარწრიულია, ხან კოლოფოვანი (პარაბოლური), ხან ისრული ან კიდევ ბრტყელი.

მახუნცეთის ხიდი. მახუნცეთის ხიდი საკმაოდ დიდი ზომის, ოდნავ შეისრული, ეყრდნობა ბუნებრივი კლდის ბურჯებს, რომელთა სიმაღლეები განსხვავებულია. კლდე (ე.წ. ბურჯები) ალაგ-ალაგ ქვებითაა ამოშენებული. ხიდი ნაშენია ვულკანური წარმოშობის ქვით დუღაბზე. თითქმის შუა წელზე ყველაზე მეტად ვიწროვდება. მისი ორივე მხარის საპირე რკალი ფლეთილ ქვებს შორის სიცარიელეში ჩასმულია უსწორო ქვები და კირის ხსნართაა შევსილი. საპირე ქვები ერთმანეთზე ვერტიკალურადაა მიწყობილი და ხიდის ორივე ნაპირს მთელ სიგრძეზე გასდევს. ხიდს არ აქვს ლავგარდანი;

საღორეთის (მიწის) ხიდი. საღორეთის მიწის ხიდი მდებარეობს აჭარისწყლის მარჯვენა შენაკად მდინარე ჭანჭახატზე, ცენტრალური საავტომობილო გზიდან 3 კმ-ში. გაშლილი ნახევარწრიული თალის მოხაზულობის ხიდი ეყრდნობა ორივე ნაპირზე კლდოვან ქანზე დაშენებულ ბურჯებს. ნაშენებია ყორე და ფლეთილი ქვითკირით დულაბზე. ხიდის ზედაპირი ქვის ფილებითაა დაფენილი. ხიდის ორივე მხარის საპირე ქვები ერთმანეთზე ვერტიკალურადაა მიწყობილი და ორივე ნაწილს მთელს სიგრძეზე გასდევს.

წონიარისის ხიდი. მდებარეობს ქედის რაიონში, სოფ. წონიარისში, ზერაბოსელ-წონიარისის გზაზე. ხიდი მდინარის თითქმის ყველაზე ვიწრო მონაკვეთშია განთავსებული; იგი 2007 წლის აპრილში ჩამოინგრა. შემორჩა მხოლოდ ხიდის ბურჯები, შემდეგ კი მალევე აღადგინეს. ბურჯები ნაშენია თლილი ბაზალტის ქვით კირ-ხსნარზე. ბურჯებზე შემორჩენილია ქარგილისა და ხარაჩოების ბუდეების ფოსოები; თითოეულ ბურჯზე ფოსოების თითო რიგია ორი სწორკუთხა ბუდით. არეები ბურჯების ზემოთ შევსებულია დიდი ზომის ქვებით, მათ შორის სივრცე კი ამოვსებულია წვრილი ქვითა და კირ-ხსნარით.

დანდალოს ხიდი. დანდალოს ხიდი თხელი თალით, დახვეწილი პროპორციებით გამოირჩევა. ფართო ხიდი ნაშენია ვულკანური წარმოშობის კლდის თლილი ქვით დულაბზე. ხიდის სავალი ნაწილი დაფარულია უსწორო ქვებით. მარცხენა მხარე თითქოსდა ნაპირისაკენ უხვევს. მდინარის დინების საწინააღმდეგო მიმართულებით. ბურჯები კლდეზეა აღმართული. მათზე შემორჩენილია ქარგილისა და ხარაჩოების ბუდეების ფოსოები; თითოეულ ბურჯზე ფოსოების ორი რიგია, თითო რიგში - სამი ბუდე. მარცხენა ბურჯზე ზედა სამი ფოსო ამოშენებულია. ფოსოების ორი რიგი ცხადყოფს, რომ ხარაჩოები ორ რიგად ყოფილა დალაგებული. ბურჯები ზემოთკენ ფართოვდება. მარჯვენა ბურჯი კლდეზეა დაშენებული, ხოლო მარცხენა - მალის შემცირების მიზნით წყალშია შეჭრილი. ნაგებობისათვის გამოყენებულია ხიდის ორივე მხარის საპირე რკალის ფლეთილი ქვა, რომელთა შორის უსწორო ქვები და კირის ხსნარია.

თავი VI

მევენახეობა და მეღვინეობა ქედის ქვეყანაში

§ 1. მევენახეობა–მეღვინეობასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური ძეგლები (საწნახლები)

მევენახეობა-მეღვინეობას აჭარის შუასაუკუნეების სოფლის მეურნეობაში მეტად საპატიო და, შეიძლება ითქვას, ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი ეჭირა. ამაზე მიუთითებს რეგიონის სხვადასხვა სოფლებში შემთხვევით თუ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი არქეოლოგიური არტეფაქტები.

ხეობასა თუ ზღვისპირეთში არ მოიპოვება სოფელი, სადაც დიდი რაოდენობით საშუალო და დიდი ზომის ქვევრები არ იყოს აღმოჩენილი. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მარნებისა და საწნახლების სიმრავლე, მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული ძველი ხელსაწყო-იარაღები, კერამიკული ნაკეთობა და ა.შ., რომლებმაც დღევანდელ ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც მეტ-ნაკლებად შემოინახა თავი.

სოფელ ოქტომბრის საწნახელი. ძველი მდებარეობს მდინარე აკავრეთას ხეობაში, სოფ. ოქტომბერში, აჯამპირის უბანში. იგი რაიონული ცენტრიდან დაცილებულია 3 კმ-ით. საწნახელი ქვაში ნაკვეთია. საამისოდ შეურჩევიათ მოზრდილი ბუნებრივი ქვის მასივი, საწნახელს ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ზედა კუთხეში დატანილი აქვს წრიული ფორმის ფოსოები ხის ძელებისათვის.

კორომხეთის საწნახელი. ძველი მდებარეობს ქედის მუნიციპალიტეტის სოფელ კორომხეთში, მდინარე აჭარისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, 300 მეტრში, ქ. სალამის სახლის წინ. ეს ტერიტორია წარმოადგენს მცირე ზომის მოვაკებას, სადაც უზარმაზარი კლდის ერთიანი მონოლითია. საწნახელი სწორედ ამ კლდოვანი ქანის უკიდურეს სამხრეთ მონაკვეთშია გამართული და დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე.

ზუნდაგის საწნახელი. მდებარეობს ქედის მუნიციპალიტეტის სოფ. ზუნდაგაში. ქ. ბათუმიდან სკოლამდე 28 კმ-ია. ძეგლამდე კი 700 მეტრია. იგი სოფლის გარეუბან ბაბუჩოღლების უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში, მდინარე ზუნდაგის წყლის მარჯვენა მხარეს, 150 მეტრითაა დაცილებული. საკუთრივ ბაბუჩოღლები კი ძალაურისა და ცივწყაროსთავის ქედების ძირში არსებულ მოვაკებაზეა გაშლილი. საწნახელი ძალაურის ქედის ბოლო მონაკვეთის კლდოვან ქანშია ნაკვეთი. იგი საკმაოდ კარგადაა შემონახული. საწნახელში საწვიმარი წყლების ჩადინების თავიდან აცილების მიზნით ჩრდილოეთით მთელ სიგრძეზე და ნაწილობრივ აღმოსავლეთით კლდეშივე ამოუკვეთიათ ღარი. საწნახელის ძირში კლდეშივე გაუჭრიათ 95 სმ სიგრძის საფეხური. იგი საწნახელში ყურძნის ჩაყრის გაიოლების მიზნით ჩანს გამოყენებული. საწნახელის დასავლეთ და უკიდურეს სამხრეთ ნაწილში არის ასევე კლდეში ნაკვეთია წრიული ფორმის ფოსოები. ისინი, როგორც ჩანს, სახეხი საშუალებების შენახვისათვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

თავი VII

გვიან შუასაუკუნეების საფორტიფიკაციო ნაგებობანი

არქეოლოგიური გათხრები ზენდიდში

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის მოგზაურ-ისტორიკოსთა ნაშრომებში ზენდიდის ბეჟანიძეთა საგვარეულო ციხის შესახებ დაცული ცნობები მწირი და, ხშირ შემთხვევაში, ურთიერთსაწინააღმდეგო ინფორმაციის შემცველია, რაც, ბუნებრივია, ნათელ სურათს ვერ ქმნის ციხის და შესაბამისად კუთხის, სრულყოფილი ისტორიის აღდგენისათვის. საისტორიო წყაროებში თითქმის არაფერია ნათქვამი ბეჟანიძეთა ციხის აგების თარიღისა და მნიშვნელობის შესახებ. საკითხის გადაჭრის ერთადერთი გამოსავალი ციხისა და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური შესწავლა იყო. პრობლემის აქტუალობიდან გამომდინარე, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ბაზაზე 2001 წელს ჩამოყალიბდა ზენდიდის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლის ძირითადი მიზანი იყო ციხის აშენების თარიღისა და ფუნქციონირების ხანგრძლივობის

დადგენა. ასევე, მისი მნიშვნელობის განსაზღვრა ჩვენი ქვეყნის, კერძოდ, აჭარის შუასაუკუნეების ისტორიაში.

დასკვნები

ზოგიერთი შემთხვევითი აღმოჩენის გარდა, დიდიხნის განმავლობაში ქედის მუნიციპალიტეტი არქეოლოგიური თვალსაზრისით „თეთრ ლაქად“ გამოიყურებოდა. როგორც ვნახეთ, სურათი საგრძნობლად შეიცვალა გასული საუკუნის ბოლოსა და კიდევ უფრო მნიშვნელოვანად დღევანდელი მნიშვნელობისათვის, ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის, სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის თანამონაწილეობით, უშუალოდ ჩვენი ძალისხმევითაც სურათი მკვეთრად შეიცვალა. ქედის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მიკვლეული და შესწავლილი იქნა არაერთი ნივთიერი კულტურის ძეგლი, რომელთა მიხედვითაც შესაძლებელი უნდა იყოს ზოგიერთი დასკვნის გაკეთება. ჩვენი საკვლევი ტერიტორია გეომორფოლოგიური თვალსაზრისით მეტად საინტერესო გარემოს მომცველია. აქ ყველა პირობა არსებობს ადამიანთა უძველესი განსახლებების ძიებებისათვის. დღევანდელი მონაცემების მიხედვით უნდა დადასტურდეს, რომ ძვ.წ. VIII-VI ათასწლეულებისათვის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონების ერთად აქაც უნდა მომხდარიყო მითვისებითი, არამწარმოებლური მეურნეობიდან კულტურულ მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა.

1. აჭარისწყლის ხეობა (ქედის მუნიციპალიტეტი), ასრულებს მნიშვნელოვან როლს, როგორც ქართულ სამეფო-სამთავროების, ასევე სხვადასხვა ქვეყნების ეკონომიკურ, პოლიტიკურ თუ კულტურულ ცხოვრებაში. მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა, აქ გამავალი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სატრანზიტო გზები და ბუნებრივი გარემო, კვლავ არსებით როლს თამაშობს ისტორიის ამ მონაკვეთშიც.

2. საინტერესო ეპოქებად გამოიყურება ენეოლით-ადრებრინჯაოს ეპოქა ძვ.წ. V-II ათასწლეულები. ამ მიმართულებით პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს კოლოტაურის მონაპოვრები, რომელთა მიხედვით ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს საყოველთაოდ ცნობილ შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ლოკალურ ნაირსახეობასთან. კიდევ უფრო საყურადღებო აღმოჩენათა რიცხვს განეკუთვნება

კოკოტაურის ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული კომბინირებული იარაღი, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით თარიღდება. პარალელები ეძებნება დოლმენურ კულტურის სამარხეულ კომპლექსებს შორის; მტკვარ-არაქსის კულტურასთან. ანატოლიურ და მესოპოტამიურ ცივილიზაციებთან, კრეტა-მიკენის კულტურასა და ა.შ. ჩანს, რომ აჭარისწყლის ხეობა ადრეული ეპოქებიდან დაკავშირებული იყო გარე სამყაროსთან, რაც კიდევ ერთხელ დადასტურდა ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის მიერ 2014-2019 წლებში აჭარის ტერიტორიაზე მეტალურგიული კერების კვლევის მიზნით ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად. ფიქრობენ, რომ მსოფლიო ბაზრზე ლითონზე მოთხოვნილების ზრდასთან დაკავშირებით აქ მოსახლე პროფესიონალმა მეტალურგებმა შრომის ნაყოფიერების გაზრდის მიზნით დანერგეს სრულიად ახალი მეთოდები. გამოიგონეს მარტივი მექანომიკი. ჩვენ სასიამოვნო მოვლენად მიგვაჩნია განვაცხადოთ, რომ ამ საველე სამუშაოებში ჩართული გახლდათ ჩვენი მუზეუმიც. შესაბამისად საკვალიფიკაციო ნაშრომში ამ უახლესმა აღმოჩენებმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავეს. თამამად შეიძლება გაკეთდეს მორიგი დასკვნა იმასთან დაკავშირებით, რომ ქვის ხანიდან ბრინჯაოს საუკუნეზე გარდამავალ ეპოქაში აქაურმა მეტალურგებმაც შეიტანეს გარკვეული წვლილი წინააზიური ცივილიზაციების შექმნაში. ლითონი წარმოადგენდა ექსპორტის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საგანს სამხრეთის ქვეყნებში.

ქედის მუნიციპალიტეტი საკმაოდ მდიდარია სამთამადნო კერებით. ამათ რიცხვს განეკუთვნება მერისისა და ვაიოს საბადოები. სწორედ ამ მონაცემებმა შეუწყო ხელი იმ გარემოებებსაც, რომ საერთოდ აჭარისწყლის ხეობა და თვით ქედის ქვეყანაც დიდ როლს თამაშობს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრწყინვალე ტომობრივი კულტურის ფორმირების პროცესებში. საკმარისია იმისი აღნიშვნაც, რომ ყუაკვერიანი ცულების გენეზისი აკავრეთას, მერისის ხეობას უკავშირდება (სიხალიძეების განძი). საკმაოდ გაიზარდა კოლხურ კულტურასთან დაკავშირებული ძირითადი კომპონენტების რიცხვი. ზოგიერთი მათგანი კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი დეკორითაა შემკული. ჩანს მჭიდრო კონტაქტები როგორც ზღვის პირა, ასევე მთისწინეთისა და აჭარის მაღალმთიანი ზონის კოლხურ მოსახლეობებთან. როგორც ჩანს, ეს ურთიერთობანი მდინარის სათავე გადასასვლელებით ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიამდე აღწევდა. აქაც მოპოვებულია კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი არტეფაქტები. ამათი

რიცხვი იზრდება ეს კი იმას მოწმობს, რომ კოლხური კულტურის გავრცელების არეალი საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიის მომცველი ჩანს.

3. უახლესი აღმოჩენების მიხედვით, აჭარისწყლის ხეობისა და, კერძოდ, ჩვენი საკვლევ ტერიტორიის როლი განსაკუთრებულია ანტიკური ხანის კოლხეთის, როგორც ეკონომიკური ასევე პოლიტიკურ ცხოვრებასა საერთაშორისო ურთიერთობების ისტორიაში. ეს არცაა გასაკვირი. აჭარისწყლის ხეობაზე გამავალი უმნიშვნელოვანესი მაგისტრალი, ეპოქების მიხედვით დაკავშირებული ჩანს სათავეებით უძველეს ანატოლიურ სამყაროსთან და მის შედარებით გვიან წარმონაქმნებთან, ხოლო საზღვაო-სამდინარეო გზებით ბერძნულ-რომაულ სამყაროსთან. როგორც ვხედავთ ხეობაში თანდათან გზას იკვლევს უცხოური იმპორტი. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ანტიკური ხანისათვის ეს მხარე ასრულებდა ქვეყნის თავდაცვის ფუნქციასაც. კვაშტისა და კოლოტაურის სახით შესწავლილია კლასიკური და ელინისტური ხანის საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთა ძირითადი ფუნქცია გამოკვეთილ გორაკ-ბორცვებზე აღმოცენებული დასახლებებისათვის ქვეყნის თავდაცვა იყო. არაა გამორიცხული, რომ ამისი დანიშნულება ყოფილიყო უფრო ადრეული (ძვ.წ. VII-VI სს). წონიარისში აღმოჩენილ საკულტო ნივთებთან ერთად ყურადღებას იქცევს ზემოთ აღნიშნული არქეოლოგიური გათხრების გზით შესწავლილი ძეგლების მსგავსად მისი სტრუქტურული მდებარეობა. მტლიანობაში ქედის მუნიციპალიტეტი წარმოადგენს ხეობის საფორტიფიკაციო სისტემის უმნიშვნელოვანეს რგოლს.

4. ნივთიერი კულტურის ძეგლების დათვალიერებითა და მათზე შეგროვილი მასალებით ირკვევა რომ ქედის მუნიციპალიტეტში, ფეოდალურ პერიოდში, უფრო გააქტიურებულა ცხოვრება და აჭარისწყლის ხეობა მთლიანად ჩართულია ქვეყნის თავდაცვით სისტემაში. თითქმის ყოველ შემადღებულ, სტრატეგიულ ადგილას, აშენებულია სათვალთვალ-სასიგნალო კოშკი. ზემოთ უკვე გვაქვს განხილული რამოდენიმე მათგანი. ასევე ფეოდალური პერიოდის ქედის მუნიციპალიტეტის მცხოვრებნი მართმადიდებლურ სარწმუნოებას მისდევდა და სოფელ ზენდიდში ქრისტიანული სამლოცველო პატარა ზომის ეკლესიაც კი აუშენებიათ. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესო მონაპოვარს წარმოადგენს სოფელ ხარაულაში

ხარაძეების საკარმიდამოში შემთხვევით აღმოჩენილი საცეცხლური რომრლიც VI-VII საუკუნეებს მიეკუთვნება.

5. იმ დროის სოფლის მეურნეობაში წამყვანი დარგად მევენახეობა მეღვინეობა გვევლინება, რასაც ხელს უწყობდა აქაური კლიმატური პირობები. სწორედაც ყურძნის უხვი მოსავლის შედეგად გახდა აუცილებელი ჭურებისა და საწნახელების ესოდენ სიმრავლე. ქედის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე ქვაში ამოკვეთილი 8 ერთეული საწნახელია მიკვლეული, რომლებიც განვითარებული შუასაუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. ხოლო ჭურები და დერგები ყველა სოფელში მოიპოვება.